

Recenzije i prikazi

Valerije Vrček

GMO između prisile i otpora

Pergamena, Zagreb 2010.

Rijetke su knjige čija pojava u javnosti dospijeva u pravi trenutak. A da je Vrčekova knjiga na temu genetički modificiranih organizama (GMO) došla u pravi čas svjedoči i to da smo usred žučnih rasprava oko prave uloge znanosti i njenih primjena, posebno onih koje se nisu dokazale pouzdanim i korisnim, kao što je to slučaj s genetički modificiranim organizmima na području hrane. I ne samo to. Vrčekova je knjiga ukazala na suštinu tog spora, a to je stanje znanstvene svijesti spram vlastite uloge i vlastita pojma u suvremenosti, koji danas više ne odgovara onome što je znanost bila prije nekoliko stoljeća: nekritičko udivljenje spram neupitne snage »znanja kao moći« kojim nema prigovora i koja sama po sebi ostaje nedodirljiva vrijednost. Međutim, *a priori* vrijednost znanosti više ne postoji: ona podliježe »kritici praktičnog uma« ili suvremenije rečeno – etičkim prosudbama nje-ne uloge i mjesta u sustavu odgovornosti za ljudski opstanak.

»Slučaj« GMO-a je koliko paradigmatičan toliko i slikovit primjer eksplikacije same suštine dileme oko mjesta znanosti u suvremenom svijetu: znanost može i mora beziznimno preuzeti odgovornost za primjenu svojih otkrića, ako ona predstavljaju opasnost za zdravlje stanovništva i ako njihova korist nije očevidna i neupitna, te ako cilj te primjene nije opća dobrobit.

Knjiga znanstvenika, profesora organske kemije Valerija Vrčeka *GMO između prisile i otpora* na sustavan, miran i pregnantan način iznosi sve logičko-diskurzivne, znanstvene i filozofsko-etičke pretpostavke koje su nužne za pristup tom pitanju i mogućnost odgovaranja na njega.

Najprije, u samom uvodu autor postavlja pitanje *slučaja* GMO-a na vrlo jasan i pregledan

način time što ga stavlja u društveni kontekst u kojem je kao »slučaj« opterećen i impregniran različitim drugim kontroverzama: političkim, društvenim, ekonomskim, religijskim, bioetičkim«. Pritom on sasvim opravdano smatra da je ignoriranje tih opterećenja zapravo nasilno jer predstavlja redukciju problema na tek jednu znanstvenu disciplinu koja je u otimanju kompetencija otišla najdalje: to je molekularna biologija kao »perjanica modernih znanosti čiji su nositelji često skloni locirati konačna rješenja (i istine) pomoću metode rekombinirane DNK«. »*Laboratorijska napast*, kojom se jednodimenzionalni niz nukleida pretvara u ključ za definiranje i razumijevanje života« (str. 7, kurziv G. B.) najbolji je autorov izraz za nastalo stanje u koje su dospjele biološke znanosti »svojom agresivnom penetracijom u područje 'svjetovnog' i 'laičkog' i zbog čega izazivaju otpor i prigovore«. »Svojim koketiranjem s transcendentnim i besmrtnim, svojom neutemeljenom ekstrapolacijom fizičkog/fizikalnog u područje filozofskog, izazivaju prigovore kolega iz društvenih i humanističkih znanosti. Konačno, svojim 'divljim brakom' s biotehnoškom industrijom izazivaju nepovjerenje ljudi u čistoću i neovisnost fundamentalnih znanstvenih istraživanja.« (str. 7)

Treba primijetiti da je ova razina kritičke svijesti u znanstvenika koji dolaze iz redova egzaktnih prirodnih znanosti veoma rijetka, i time veoma vrijedna, jer osim senzibilnosti za humanistički i etički aspekt problema pokazuje svu dubinu uvida u prirodu znanstvenosti koja nije više sama sebi dostatna kad se radi o složenim pitanjima života, pogotovo onda kad ona nadilaze diskurzivne granice jedne discipline i kad se kritički razobličuju njene manipulatorske moći.

Glede »prisilne uporabe« GMO-a na području hrane, autor daje iscrpnu, preglednu i nadasve kompetentnu sliku razvoja GMO-a u *slučaju*, a cijeli problem je, nasuprot maglovitim argumentima zagovaratelja, otvoreno predstavljen kako na strani prigovora tako i na strani prihvaćanja. Prigovore je autor sveo na četiri glavna oblika u kojima se oni pojavljuju.

»Prvi se odnosi na znanstveno-tehnološki fatalizam onih koji zagovaraju upotrebu GM-biljaka. Taj se fatalizam sastoji u uvjerenju da je uporaba biotehnoloških patenata, rješenja ili novosti nužna i neizbježna, a svako odgađanje 'implementacije' GM sjemena u plodnu zemlju predstavlja kobnu pogrešku, civilizacijski poraz te gušenje razvoja i napretka.« (str. 9) Tu je na djelu u biti već znanstveno i filozofski prevladani pogled na znanost kao neupitni apsolut pretvoren u idolatriju znanosti, koja svaki transfer tehnologije vidi u predestinaciji svakog znanstvenog otkrića da bude neosporno i »sveto«, da svaki laboratorijski rezultat bezupitno ulazi u proces metamorfoze u tržišni proizvod. Poklič ovog svjetonazora »Što je tehnički izvedivo, etički je dopustivo!« u svojoj ogoljenosti ide najdalje, naime do ignoriranja ili ukidanja etike.

A što se GMO-a tiče, autor izrijekom navodi »da se u 'slučaju' GMO-a znanstveno-tehnološko osvajanje budućnosti ne temelji ni na kakvim eksperimentalnim podacima. Dobre namjere i želje nisu rezultat istraživanja, već su vizije, kontaminirane privatnim uvjerenjima, taštinom, ali i profitom.« (str. 9) Stoga nedostatak argumenata »znanstvenike-navijače za GMO« tjera u apokaliptičke prikaze budućnosti u kojoj treba očekivati smrt od gladi, globalnu žed i propast. Pritom se zapravo služe ucjenom, prijetnjom i zastrašivanjem javnosti do te mjere da »fatalizam preobražava pojedine znanstvene discipline u 'pravu' pseudoznanost« (str. 10).

»Drugi prigovor odnosi se na kratkovidnost onih znanstvenika koji GM-usjeve predstavljaju javnosti kao 'znanstveno rješenje' za potrebe čovječanstva, a pri tom ne vide da je svaki GM-patent obična 'roba iz dućana' multinacionalnih kompanija.« (str. 10) U obrazloženju ovog drugog prigovora dolazi do izražaja sva ekonomistička ogoljelost *slučaja GMO-a*, koji se na razne načine nastoji zabašuriti i u kojem dolazi na vidjelo »iznenađujuća dezorijentacija vrhunskih znanstvenika koji uporno nastoje spasiti 'znanstvenu nevinost' GMO proizvoda iz mreže mehanizama 'slobodnog tržišta'«, pri čemu autor citira izjavu jednog takvog znanstvenika koji osnovni problem vidi u nekontroliranom tržištu, a ne u genetičkom inženjerstvu.

Autor se odlučno, na razini znanstvenog uvida u dubinu problema, logički obračunava s ovom zamjenom teza jer je upravo genetičko inženjerstvo funkcionalan i bitan sadržaj korporativnog kapitalizma. On zajedno sa svojim GM-plodovima predstavlja i jest predvodnica biotehnološke, farmaceutske i medicinske industrije »čiji se utjecaji i moć ne mjeri 'impakt faktorima', već milijardama dolara« (str. 11). Ovo, koliko logičko toliko i ideološko

sljepilo za uvid odnosa uzroka i posljedice u *slučaju GMO-a*, koje, usput rečeno, u znanosti predstavlja nedopustiv previd, autor naziva »ekonomskom nepismenošću«, smatrajući je plodom želje da se slučaj GMO-a reducira i rješava samo unutar znanstvene zajednice i pomoću znanstvene terminologije. Međutim, time se izbjegava istina da je »otpor javnosti prema GMO-usjevima više ekonomske, a manje znanstvene naravi« (str. 11).

Treći prigovor autor smatra temeljnim, a on »proizlazi iz neugodnog otkrića da je GM-proizvod običan – 'čorak'«. Naime, prema autoru, u znanstvenoj literaturi nedostaju jasni dokazi koji bi potvrđivali da su GM-usjevi superiorni, da su po hektaru urodi približno jednaki tradicionalnim, da smanjuju potrošnju štetnih kemijskih sredstava itd. Upravo suprotno. Autor nakon niza argumentirajućih nalaza zaključuje: »GM proizvodi nisu nikakva nova vrijednost, već obična kontroverza.« (str. 12)

Na kraju, autorov četvrti prigovor »prisilnoj uporabi« GMO-a autorova je kritička sinteza ovog, u biti znanstveno-etičkog sklopa uvida u kontroverze oko GMO-a. Ona je ujedno i stožerna ideja njegova pogleda na suštinu GMO-a kao suštinu suvremenog pogleda na položaj i ulogu znanosti i njenih primjena. Radi se o bitnom prigovoru koji temeljno pogađa ne samo uporabu genetički modificiranih organizama već i svaku drugu pojavu neodgovornosti u primjeni znanstvenog dostignuća, a to je izostanak temeljnog načela suvremene znanosti i njenih primjena, naime, *načela opreznosti*. Osim što predstavlja unutrašnju korekciju znanosti koju zagovaraju sami znanstvenici, ovo načelo predstavlja odnos znanosti prema posljedicama, odnosno riziku koji u suvremenosti ulazi u samu strukturu znanstvenog stava, znanstvenih postupaka i promišljanja. To je ekološko načelo koje autor u posebnom poglavlju razmatra kao temu, a koje se nezaobilazno primjenjuje »kada je znanstveni uvid u potencijalnu opasnost nekog proizvoda ili tehnologije nepotpun i nedorečen ili, jednostavno rečeno – kontroverzan« (str. 159).

Načelo opreznosti je načelo znanstvene odgovornosti koje proizlazi iz same prirode znanstvenosti, koja nije ništa apsolutno i konačno, i koje uključuje međusobno sporenje znanstvenika, čak i radikalno isključivanje strana. »Tada nastaje problem orijentacije javnosti unutar znanstvenog konflikta« (str. 159), a dok traje sukob oko nesigurnosti nekog proizvoda glede bilo kakve njegove opasnosti, taj proizvod ne smije dobiti prolaznu ocjenu kao tržišni, odnosno upotrebljivi proizvod. Primjena načela je jednostavna i spada u red onih načela koja doprinose pojmu demokra-

tičnosti, kultiviranju odnosa znanja i javnosti, brizi za život.

Cijeli posljednji odjeljak u knjizi, koji se našao u ulozi zaključka, obrazlaže *načelo opreznosti* demonstrirajući ga u lancu pojavnosti oko problema koji su nastali primjenom GMO-a: narušavanje bioraznolikosti (problem je izložen i argumentiran u vidu jednog intervjua te popraćen slikovnim materijalom), utjecaj na svjetska zbivanja i trgovinske ratove, problemi slobodnih tržišta, historija odnosa prema GMO-u na razini pojedinih zemalja, posebno kod nas i na međunarodnoj razini, prikaz otpora javnosti nasuprot pritiscima institucija vlasti i korporacija, slika umrežavanja moći na svjetskoj razini s posebnim prilogom u kojem se daje prikaz sada već dobro poznate historije otpora hrvatske intelektualne i znanstvene zajednice (apeli, deklaracije, institucije), posebno onog dijela koji se okuplja na *Lošinjским danima bioetike*. Naime, na ovim susretima, u kojima sudjeluje i autor ove izuzetne knjige, a koji su 2010. godine održani već deveti put, redovito se promišljaju i raspravljaju temeljne odrednice etičkog statusa modernog znanja i znanosti.

Naposlijetku, knjiga Valerija Vrčeka predstavlja sintezu sveukupnog zbivanja oko »slučaja GMO-a«, kako na strani *prisile* tako i na strani *otpora* pojavi GMO-a, koji ujedno simbolizira otpor svim upitnim proizvodima sumnjive vriednosti, svim *kontroverznim* produktima za javnu potrošnju koji sadržavaju rizik bilo koje vrste. Ona je ujedno suma kritičkog pristupa, kako znanstvenog tako i etičkog. Knjiga na najbolji način predstavlja bioetički stav i njegovu utemeljenost u sintezi one znanstvene svijesti koja uspostavlja spregu etike i znanja u brizi za život i živo, za opstanak u neporecivoj odgovornosti kojoj nikakvi apsoluti ne mogu biti nadređeni. Svojim smirenim argumentacijama, sustavnim izlaganjem, kompetentnim uvidom u znanstveno tkivo na koji se problem predmetno odnosi, knjiga objedinjuje kritička znanja o GMO-u, o kaotičnom stanju i nesigurnosti u njegovoj primjeni, o opravdanosti i logičnosti otpora jednoj znanstvenjačkoj svijesti prošlih stoljeća koja je, zapravo, postala nesuvremena i nazadna jer uporno sebe vidi tamo gdje više ne može ostate – u apsolutu bez odgovornosti.

Autorov prilog cijeloj problematici precizno je artikuliran kao osviješteni znanstveno-etički stav, obrazložen u *načelu opreznosti*, što treba smatrati i najvećim doprinosom samoj znanosti, doprinosom formiranju suvremenog znanstvenog habitusa i nove znanstvene svijesti, koja će upravo u obzoru bioetičke orijentacije biti osposobljena da se nosi sa izazovima vlastitih rezultata.

Gordana Bosanac

Andrija Krešić

Humanizam i kritičko mišljenje

Tako je govorio Andrija Krešić

Priradio Božidar Jakšić

Res publica/Službeni glasnik,
Beograd 2010.

S ničeanским podnaslovom (što ga valja zahvaliti agilnom priređivaču ove knjige Božidaru Jakšiću) koncem veljače ove godine objavljena je jedna krajnje zanimljiva knjiga, koja se sastoji od Jakšićevog predgovora (»Sklad mišljenja i delanja«, str. 9–19), kazivanja Andrije Krešića popraćenih odabranim dokumentima te Krešićevih objavljenih i neobjavljenih članaka (koji s iznimkom članka »Zapis povodom izglasanih promjena« iz 2001. potječu iz 90-ih godina prošlog stoljeća).

Tko je, međutim, Andrija Krešić? Prilično je vjerojatno da našim mlađim naraštajima filozofa to ime ne znači ništa, iako se i u Gričevom *Leksikonu filozofa* (str. 219: »filozofski pisac rođen 1921.«) i u 6. svesku *Hrvatske opće enciklopedije* (str. 248: »hrvatski filozof rođen 21. X. 1921. u Vihovićima kraj Mostara«) mogu naći natuknice o njemu, a stariji čitatelji *Filozofskih istraživanja* sjetit će se njegovog članka koji je 1989. objavljen u broju 28. pod naslovom »Filozofija religije izvan teizma i ateizma«. Rođen u pradedovskoj kući u zaseoku Orlac koje je pripadalo selu Vihovići (danas je to urbanizirani dio Mostara), u seljačko-rudarskoj hrvatskoj obitelji, bio je prvi gimnazijalac iz svojega okruženja, potom skojevac, partizan, student filozofije u Lenjingradu i Moskvi (među ostalima zajedno s Gajom Petrovićem i Ivanom Kuvačićem), diplomant i doktorand filozofije u Beogradu (doktorirao 1953. disertacijom pod naslovom *Relativnost spoznaje i relaciji sudovi*), nakon toga utemeljitelj i prvi predstojnik Katedre za filozofiju Univerziteta u Sarajevu (na kojoj su radili i Ante Fiamengo, Ivan Focht, Šefkija Žuljević, a nešto kasnije joj se priključili Vanja Sutlić, Abdulah Šarčević i Ante Pažanin), gdje je prvim naraštajima studenata filozofije u Sarajevu predavao logiku, ontologiju i gnoseologiju, a od ranih 60-ih godina predstojnik odjela za filozofiju Instituta društvenih nauka u Beogradu, te od 1965. savjetnik (a nešto kasnije i ravnatelj) Instituta za međunarodni radnički pokret u Beogradu, gdje je ostao do prisilnog umirovljenja 1975. godine. Autor je zapaženih knjiga *Relacioni*

sudovi i relativnost spoznaje, Političko društvo i politička mitologija – Prilog kritici kulta ličnosti, Dijalektika politike, Kraljevstvo božje i komunizam, Filozofija religije te Samogubitak i preporod, a među brojnim dužnostima koje je obavljao (a među koje spada i članstvo u redakciji međunarodnog izdanja časopisa *Praxis*) što ih priređivač ove knjige uredno navodi, autor ovog prikaza spomenut će jednu nezabilježenu službu: Andrija Krešić je kao gostujući profesor predavao prvoj generaciji posljediplomskog studija filozofije u Zagrebu (1973.–1975.). Svoje umirovljeničke dane (u kojima je više negoli udvostručio vlastitu bibliografiju) provodi u Beogradu. Njegovu važnost za duh epohe u čijem je oblikovanju sudjelovao vrlo je precizno opisao Božidar Jakšić ustanovivši da je Krešić postao jedan od prvih relevantnih kritičara tzv. kulta ličnosti (tj. staljinizma i neostaljinizma) kao sistema vladavine u zemljama »realnog socijalizma, uključujući i Jugoslaviju«, te da je u vrijeme dominacije borbenog ateizma u svojim djelima iskazao rafiniran osjećaj za filozofijske i etičke probleme kršćanstva i filozofije religije.

Među Jakšićevim ocjenama ljudskog lika Andrije Krešića posebno vrijedi naglasiti onu prema kojoj je mladi intelektualac sa skojevskim i partizanskim iskustvom (a k tomu još i Hrvat iz zapadne Hercegovine) odabran da »na izvoru« studira »marksizam-lenjinizam« duboko iznevjerio očekivanja onih koji su mu namijenili karijeru partijskog ideologa jer je – umjesto da u Sovjetskom Savezu prigrli staljinistički dogmatizam – postao snažnim kritičarem ideologije koju je trebao zastupati. Malo je ljudi, s pravom ističe Jakšić (inače uz Jelenu Berberović i Kasima Prohića jedan od prvih traje diplomiranih studenata filozofije u Sarajevu), koji su doživjeli duboku starost a da im ljudski i intelektualni putevi čine tako nerazdvojnu cjelinu kao što je to slučaj s Krešićem, »učiteljem uspravnog hoda«, i njegovim praktičkim humanizmom. Autor predgovora i priređivač edicije suzdržao se od temeljitijega kritičkog razmatranja Krešićeva životnog opusa (ostajući pri osnovnim naznakama njegove važnosti i inzistirajući na ocjeni prema kojoj je Krešić jedan od onih koji nisu »švercali vlastiti život«) prepustivši taj posao »budućim vremenima i novim, obrazovanijim istraživačima«, ali iskazavši pri tom spremnost da se i sâm priključi takvim istraživanjima.

Neovisno od tog samoograničenja (ili možda upravo zahvaljujući njemu), dobili smo jednu višestruko zanimljivu i višestruko važno knjigu. S jedne strane to je svjedočenje o jednom minulom vremenu (ili, bolje, o nekoliko međusobno različitih vremena: o Mostaru iz-

među dva svjetska rata, o razdoblju Drugoga svjetskog rata, o poratnoj Jugoslaviji i o njezinoj propasti), a s druge strane svjedočenje o jednom filozofskom i ljudskom liku koji je tiho i nenametljivo (ali ujedno i veoma snažno) obilježio svoju epohu. U tom smislu od osobite su važnosti prije svega Krešićeva kazivanja, što ih je marljivo i vjerno zabilježio Božidar Jakšić. Od prve rečenice (koja glasi: »Krenuo sam u život sa dna«, str. 23) pa do posljednje, posvećene sjećanju na studentske dane u Lenjingradu i Moskvi i kolegi Gaji Petroviću, kojega je upoznao na studiju i s kojim je ostao prijatelj do posljednjih dana (»... Bio je zaljubljenik filozofije, ali ne i zaljubljenik 'mudroslovlja', neosjetljiv na druge vrijednosti... bio je jedan od onih među nama koji su smatrali da im je sreća izuzetno naklonjena što mogu živjeti neko vrijeme u izvanrednom gradu-muzeju, prepunom znamenitosti, visokog svjetskog značaja zbog čega vrijedi podnositi nedaće života u ondašnjoj Rusiji«, str. 110), rasprostire se raspon sjećanja koji obuhvaća više od šest desetljeća, zaustavljajući se na sporovima oko pokretanja časopisa *Praxis International* do kojih je došlo početkom 80-ih godina prošlog stoljeća (Krešić je uz Miladina Životića bio jedini beogradski član uredništva međunarodnog izdanja osuđenog časopisa *Praxis* koji se odbio priključiti inicijativi Mihaila Markovića prema kojoj bi se pod novim imenom i pod uredništvom Richarda Bernsteina časopis objavljivao u inozemstvu).

Kazivanja Andrije Krešića zaustavljaju se na aferi s *Praxis Internationalom*, a razdoblje nakon toga pokriveno je u knjizi nizom od 14 članaka nastalih najvećim dijelom u razdoblju od 1990. do 1994. (iznimku čine članci odnosno bilješke pod naslovom »Socijalizam i druga Jugoslavija« iz ranih 80-ih godina, zatim »Protiv nekritičkog odnosa prema samoupravljanju u Jugoslaviji«, za koji se navodi da predstavlja diskusiju »na nekom od međunarodnih skupova šezdesetih godina, vjerojatno sa Česima u Zadru«, te već spomenuti članak »Zapis povodom izglasanih promjena«, koji je nastao u ožujku 2001. i predstavlja izlaganje na jednom skupu u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu, u verziji koja je iste te godine objavljena u zborniku *Revolucija i poredak*). Ti članci s jedne strane svjedoče o autorovoj ljudskoj i intelektualnoj dosljednosti i o bespoštednosti njegove kritike usmjerene kako protiv stare partitokracije tako i protiv nove etnocentričke politike (one koju je u Srbiji inkarnirao Milošević, ali koja je svoje pandane, naglašava i argumentira Krešić, nalazila i u drugim narodnima), a s druge strane predstavljaju značajne doprinose razumijevanju procesa koji su obilježili 90-te

godine prošlog stoljeća. U tom smislu mogu se, primjerice, navesti njegove analize nacionalnog pitanja u prvoj i drugoj Jugoslaviji, koje se temelje na pojmovnoj diferencijaciji između nacionalizma i rodoljublja (pri čemu nacionalizam on definira kao svjetonazor determiniran vidikom ograničenim na vlastitu naciju i bezobzirimom prema drugima, dok, suprotno, »rodoljubi slijede dobrobit svoje nacije ne isključujući iz svoga vidika interese drugih nacija i, u krajnjoj instanci, interes ljudskog roda« te je stoga »etnicitet rodoljuba jedna od manifestacija humaniteta«, str. 148). Vrijedilo bi u tom sklopu svakako spomenuti i doprinose filozofiji religije koji su sadržani u rukopisu iz 1994. pod naslovom »Fragmenti o ratu i vjerama u Bosni i Hercegovini«, u kojem opovrgava postavku prema kojoj se u Bosni i Hercegovini radilo o međuvjerskom ratu, te posebice naglašava »antireligiozni grijeh agresije« (ali ujedno, nakon isticanja definicije *Deus caritas est*, i kritički primjećuje: »Po svemu sudeći, ne može se izbjeći zaključak da ovdašnje crkve zaraćenih vjernika nisu ostale bezgrešne u ovom ratnom 'griehu protiv svake religije', da su *iznevjerile vlastite vjere i čovječstvo u njima*«, str. 170), da bi rukopis zaključio upečatljivim riječima: »Za univerzalni Duh plamenih jezika i za svaki drugi oblik efektivnog (nezaboravljenog) čovječstva nema rasjelina među kulturama i neprelaznih državnih granica među narodima« (str. 171).

Nedvojbeno, ova knjiga zaslužuje da se uvrsti među najznačajnija svjedočanstva o minulom stoljeću na prostorima nekadašnje zajedničke države i posebno o mjestu filozofije u tom razdoblju. Njezina se vrijednost nipošto ne iscrpljuje u svjedočenju, već otvara i prostor za temeljita propitivanja minule epohe kao i pozitivnih (ali i negativnih) aspekata baštine što nam ju je ta epoha namirila. A djelo Andrije Krešića (koje se upotpunjuje i ovom knjigom) – i uzeto u cjelini i uzeto u pojedinačnim svojim dijelovima – svakako spada među pozitivnije i veoma vrijedne sastavnice te baštine 20. stoljeća.

Lino Veljak

Miguel de Unamuno

Agonija kristijanizma

Prijevod: Andreja Jakuš
Demetra, Zagreb 2007.

Knjiga koja je pred nama, iako nevelika opsegom (158 str.), zasigurno iz niz razloga vrijedi posebne čitateljeve pažnje. Prvo, riječ je o španjolskom autoru čija misao recepcijom u hrvatskoj filozofiji gotovo da nije niti dotaknuta. Drugo, riječ je jednom od najznačajnijih djela iz Unamunova prilično velikog opusa, koje čini jednu od značajnijih uporišnih točaka za tumačenje Unamunove misli. Treće, riječ je o posebnom pogledu na kršćanstvo u kojem autor, onkrak socijalnih i političkih interpretacija, želi dati svoje viđenje onoga što je kršćanstvo za čovjeka samog.

Sadržajno knjiga (svezak) donosi dva dijela. U prvom, osim »Riječi prevoditeljice«, možemo čitati uvodnu studiju V. Ouimettea u kojoj autor u tri dijela (»Geneza *Agonije kristijanizma*«, »Despiritualizacija Europe«, »Poetika kristijanizma«) daje izvrstan uvod u čitanje samog djela, a koja čitatelja, osim na predmetnoj razini, u djelo uvodi i približavanjem misaonog horizonta u kojem je knjiga nastala. U ovom dijelu knjige možemo također čitati bibliografiju Unamunovih djela kao i djela o njegovoj misli, u kojoj su uglavnom donesene bibliografske jedinice na španjolskom jeziku. Drugi dio sveska je sama *Agonija kristijanizma* koja, osim »Predgovora na španjolskom jeziku« (knjiga je izvorno napisana na francuskom za vrijeme Unamunova progonstva iz Španjolske) sadrži jedanaest poglavlja (»Uvod«, »Agonija«, »Što je kristijanizam?«, »Riječ i slovo«, »Abišaga Šunamka«, »Muževnost vjere«, »Tobožnji socijalni kristijanizam«, »Apsolutni individualizam«, »Paskalovska vjera«, »Otac Hijancint« i »Zaključak«). U ovome prikazu nećemo iscrpno prikazivati sadržaj svakog poglavlja (isto tako nećemo ulaziti u prikaz spomenutog prvog dijela knjige), nego ćemo se radije zadržati na prikazu nekih temeljnih sadržajnih pozicija knjige nastojeći prikazati njihovu međusobnu vezu.

Na početku treba istaknuti distinkciju kršćanstvo–kristijanizam, koja se za svakodnevnu jezičnu upotrebu u hrvatskom jeziku možda čini neobičnom. Naime, riječ je o prevoditeljskom naporu da se kroz upotrebu ispravnog termina oslika autorova misaona intencija. Na jezičnoj razini očitovanje se može vidjeti u odnosu termina. Tako u riječi 'kršćanstvo' u prvi plan dolazi 'križ', a ne osoba Isusa Krista. Na taj način dolazi do poistovjećivanja, i

ne samo terminološkog, oruđa na kojemu je Isus mučen s njegovom spasiteljskom porukom. U sadržajnom pogledu ovo bi se moglo smatrati kao pomak prema bitnome u Unamunovoj interpretaciji teme i to na način da se oslika središnja Unamunova pozicija. Naime, kršćanin, ili unamunovski kazano *kristjanin*, nalazi se pred stalnim izazovom kako se postaviti prema pojavi Isusa Krista, a to je po Unamunovu mišljenju moguće jedino kroz borbu, i to borbu sa samim sobom. I upravo otud – agonija kristijanizma.

Prvo pitanje na koje treba odgovoriti je sljedeće: što je agonija? Agonija je, kako Unamuno prenosi grčku misao, borba. I to takva da je u agoniji svatko »tko živi boreći se, vodeći bitku protiv života sâmog. I protiv smrti.« (str. 40) No agonija je uvijek privatna i povezana je s kristijanizmom, i to kao borba za kristijanizam. Tako Unamuno ocrtava sadržaj knjige riječima: »To što ću ovdje izložiti, čitaocu, moja je agonija, moja borba za kristijanizam, agonija kristijanizma u meni, potom njegovu smrt i njegovo uskrsnuće u svakom momentu mog intimnog života.« (str. 40) U tom pogledu život je uvijek borba, i to borba protiv smrti, protiv istine o smrti i, kako kaže Unamuno, borbe za dušu. Istovremeno riječ je i o mucu tijela. Ili, Unamunovim riječima, muka »monaha i monahinja, samotnika obaju spolova, nije muka seksualnosti, već materinstva i očinstva, što će reći – svrhovitosti. Na mukama su zbog toga što im se tijelo, u kojima nose svoj duh, ne ovjekovječuje, ne umnaža. Pred samu smrt, na kraju svijeta, njihovog svijeta, drhte pred beznadnom nadom u uskrsnuće puti.« (str. 47) Ukratko, »nerađanje je umiranje, a ne umiranje je rađanje. I ovo je dijalektika agonije.« (str. 47)

Drugo značajno pitanje je sljedeće: što je kristijanizam? Važno je istaknuti, kako napominje Unamuno, da kristijanizam nije doktrina, nije sustav učenja ili sklop pripadnosti. Ono nema nikakvih socijalnih očitovanja, ne podnosi skupnost ili kolektivitet. Biti kristjanin, znači biti Kristu nalik, znači biti kao Krist. I otuda agonija. S druge strane, treba razlikovati kristijanizam od evangelizma. Ovo drugo je doktrina, skup učenja, dok je »kristijanizam« osjećanje i to nedvojbeno agoničko. Kroz kristijanizam se sluti smrt, i kroz tu slutnju otvara se vjera u uskrsnuće. Život je zajedništvo, a smrt je vrhunska samoća, pa je tako kristjanin izložen stalnom strahu pred smrću. I otud agonija, pojačana žalošću. Tako Unamuno zaključuje da je čovjek na smrt žalostan.

Osvijetlimo moment kristijanizma vezan uz spasenjsku poruku Isusa Krista. Ovdje Unamuno razlikuje *riječ* i *slovo*. Riječ je postojanje Isusa Krista, a slovo je svjedočanstvo o tom postojanju. A slovom se rodila dogma,

dekret. A borba, agonija, dodaje Unamuno, »bijaše unutar dogme i radi dogme same, uslijed same kontradikcije koju dogma nosi u sebi, jer slovo ubija. I nastupila je dogmatska agonija, borba protiv hereza, borba ideja protiv mišljenja. Ali dogma je živjela od hereza kao što vjera živi od dvojbi. Dogma se održavala negacijama i afirmirala kroz negacije.« (str. 65) Ovo dovodi do reformacije, koja bijaše eksplozija slova. Reformacija se, tvrdi Unamuno, »željela vratiti životu pomoću slova, a na kraju je rastočila slovo.« (str. 68) Jer slobodno tumačenje Biblije jest smrt slova.

Ostaje pitanje vjere, kojeg Unamuno prikazuje kroz nekoliko slika. Prva je biblijska slika Abišage Šunamke u čijoj se ljubavi prema Davidu ocrtava sjedinjenje duhovnog i tjelesnog. Agonija Abišage leži u nemogućnosti tjelesnog spajanja s onim kojeg ljubi, u nemogućnosti potpunog postojanja. Ovdje se agonija vjere očituje u agoniji djevičanstva, a to je iskustvo, kako kaže Unamuno, metaerotičko. Drugi primjer vezan je uz vrlinu muževnosti vjere koja je isto tako povezana s problemom puti. U pitanju muževne vjere, ili u želji i odlučnosti da se vjeruje, kako tvrdi Unamuno, ima nešto što bismo mogli nazvati višim od vjere, čak i više nego voljom da se vjeruje. No pitanje muževne vjere istovremeno je i pitanje o umnažanju puti, a ovo rađa novu dvojbu. Ili kako kaže Unamuno, treba umnažati put, a istovremeno, »treba štedjeti muževnost da bi se začela duhovna djeca. Koja od njih će nas spasiti? Da li ona putena u uskrsnuću puti, ili ona duhovna u besmrtnosti duše?« (str. 88) Ovoj dvojbi celibat, kao osnovica eklezijalnog katoličanstva, donosi samo još veću težinu dvojbe, ili bolje, agonije. Primjer velike agonije Unamuno vidi u ocu Hijacintu koji je napustio svećeništvo da bi zasnovao obitelj. Ili Unamunovim riječima, napustio je duhovno očinstvo, zamijenivši ga očinstvom puti.

Možda središnje pitanje ovog Unamunovog spisa je pitanje kojim se želi ocrtati socijalni kontekst kristijanizma. »Pravo i dužnost«, kako kaže Unamuno, »nisu kristjanska religiozna osjećanja, već juridička. Ono kristjansko jesu milost (...) i žrtva (...). A kristjanska demokracija, to je nešto kao plava kemija.« (str. 99) Dakle, socijalno i političko očitovanje kristijanizma je zapravo *contradictio in adjecto*, misao koja biva izvrnuta, obesmišljena i tako stavljena u ništavilo. Tako Unamuno pita: »može li biti kristjanin netko tko podržava tiraniju, netko tko podržava demokraciju ili građansku slobodu? Kristjanin, ukoliko je kristjanin, s time nema nikakve veze. Budući da je kristjanin čovjek u društvu, građanski čovjek, čovjek grada, može li biti nezaintere-

si ran za društveni i građanski život? Dakako da da! – kristovstvo potrebuje savršeno samotništvo; – ideal kristovstva je kartuzijanac koji napušta i oca i majku i braću i sestre radi Krista, i odbija zasnovati obitelj, biti suprug i biti otac. Što je dakako nemoguće, ukoliko treba opstati ljudska vrsta, ukoliko treba da opstane kristovstvo u smislu socijalne i građanske zajednice kristjana, ukoliko treba da opstane Crkva. I to je ono najstrašnije u agoniji kristijanizma.« (str. 99) Ovime je Unamuno ocrtao agoniju kristijanizma koja se očituje u borbi s tjelesnošću, u borbi za pomirenjem čovjekove društvenosti i samotnosti, i napuštanjem vremena u potrazi za bezvremenim. Doista, ništa drugo do agonije!

Kristijanizam, kako ga poima Unamuno, nije pacifističkog obilježja, nego borbenog. No borbenost nije okrenuta prema van, prema drugima, inovjercima ili poganima, kako to nastoji prikazati institucija, nego prije prema unutra, prema čovjeku samom. U tom pogledu je ta borbenost upravo agonija – nerazrješivi sukob sa samim sobom, u sebi samome. U tom pogledu i vjerska disciplina je samo obezmišljena dogma, a poslušnost samo izričaj praznine. Ova sva određenja kristijanizma, pa tako i agonije, Unamuno naziva »apsolutnim individualizmom«. Ovaj individualizam nadilazi formalizam, ili kako bi rekao Unamuno, teološku pedanteriju.

Ovaj prikaz zadržao se samo na ilustriranju nekih Unamunovih misli prezentiranih u ovom spisu. Teško da se može smatrati konačnim, ili tek obuhvatnim. No takva je i Unamunova misao, segmentarna, razlomljena, ili kako bi sam Unamuno rekao, agonična. Ona je primjer potrage za smislom čovjekova života, i to potrage koja zanemaruje socijalna očitovanja čovjekovog bića i usredotočuje se na čovjekovu nutrinu. Središnja misao proizašla iz uvida u tu nutrinu je borba, agonija izazvana brojnim nepomirljivim proturječjima i rastrganostima. Jedan, a možda i jedini, ako je vjerovati Unamunu, od horizonata te borbe je upravo kristijanizam. U tom pogledu ova knjiga je izniman prilog na putu potrage koja ima jedno pitanje: što je vjera, ili što je kršćanska (kristjanska) vjera?

Možemo konstatirati, u već mnogo puta rabljenoj frazi, da knjiga ne daje odgovore, tek otvara mnoga pitanja i tu vidimo njenu immanentnu filozofijsku vrijednost temeljem koje može postati vrijedan dio lektire svih.

Tomislav Krznar

Daniel P. Walker

Spiritualna i demonska magija od Ficina do Campanelle

Prijevod: Marina Kralik
Zadruga Eneagram, Zagreb 2009.

Knjiga *Spiritualna i demonska magija od Ficina do Campanelle* Daniela Pickeringa Walkera (London, 30. 6. 1914.–10. 3. 1985.) prvi je puta objavljena na engleskom jeziku u dvadeset drugom svesku *Studies of the Warburg Institute*, 1958. godine, a sada je, nakon pedeset jedne godine imamo i u hrvatskom prijevodu. U okrilju Warburg Institute of the University of London, kojeg je utemeljio Aby Warburg (1866.–1929.), osim D. P. Walkera djelovali su i objavljivali neki od najznačajnijih istraživača renesansne filozofije: E. Cassirer, P. O. Kristeller, F. A. Yates. Ovom knjigom Walker utemeljuje suvremeno razumijevanje magije u renesansnoj Europi te nastavlja sustavno i sveobuhvatno istraživanje renesanse, karakteristično za Warburg Institute. Knjiga koju, kako saznajemo iz predgovora hrvatskom izdanju kojeg je napisala Erna Banić-Pajnić, »(...) većina povjesničara filozofije smatra jednom od ključnih knjiga za razumijevanje renesansne filozofije ili bolje, renesansnog doživljaja svijeta« (str. xiii) sastoji se od tri dijela te predgovora autora (D. P. Walkera), bibliografije, bilješki, kazala imena i pojmova koje je sastavila Martina Kolarec, životopisa D. P. Walkera i već spomenutog predgovora hrvatskom izdanju.

U prvom poglavlju prvog dijela naslovljenom »Ficino i glazba« (str. 3–25) Walker se bavi Ficinovim razumijevanjem uloge glazbe unutar fizičke teorije magije koje pronalazi u njegovom djelu *De triplici vita*. Walker, koji je i sam bio solidan glazbenik, pokazuje kako se kroz originalnu Ficinovu teoriju glazbe mogu sagledati razumijevanje harmonije, medija koji prenosi harmoniju (*spiritus, pneuma*), kao i odnosa planetarnog duha, planeta i glazbe. Glazba je djelotvorna u hvatanju planetarnog duha te pojedina glazba odgovara pojedini planetima. Ona može biti način mijenjanja duha pojedine osobe, tako što duh osobe koja češće izvodi neku od *harmoniae* poprima njezin značaj te će putem prirodne simpatije privući određeni tj. odgovarajući planetarni duh. Iako originalna, Ficinova teorija o vezi između duha i glazbe nije posebno utjecala na teorije glazbe u šesnaestom stoljeću.

U drugom poglavlju »Ficinova magija« (str. 27–49) Walker tematizira Ficinovu magiju,

pokazujući kako je ona imala više izvora: (katoličku) misu, Plotina, srednjovjekovne pisce o magiji poput Pietra di Abana, Rogera Bacona, Al-Kindija, Avicennu kao i *Picatrix*. Zatim tu su i Proklov tekst *De sacrificiis et magia*, Jamblihov *De mysteriis* i *Vita Pythagore*, Porfirijev *De abstinencia*, *Hermetica* te *Asclepius*. Također je važno napomenuti kako »(...) magija koju je Ficino prakticirao i koja je djelomice opisana u *De v.c.c.* bila (...) upućena dobrim planetnim demonima. No, u *De vita coelitus comparanda*, a što je jedini rad u kojem on preporuča magiju koju očito i sam prakticira, on stavlja u prvi plan, uz nekoliko odstupanja, jedan program za nedemonsku magiju (...)« (str. 48) Za razumijevanje Ficinove magije važan je i opis astrološke magije koju je dao njegov učenik i sljedbenik Francesco Cattani da Diacceto, koji ga je i osobno poznao. Zanimljiv je i odnos između Ficina i Giovannija Pica della Mirandole, poznatog po spisu protiv divinacijske astrologije *Disputationes adversus astrologiam*. Naime, Ficino je smatrao kao Pico u upravo spomenutom spisu nije kritizirao njegovu »dobru« astrologiju, već onu »lošu« astrologiju »plebejskih« astrologa koju je i on sam kritizirao.

Sljedeće se poglavlje, »Plethon, Lazarelli i Ficino« (str. 55–66), bavi vezama Ficina s drugom dvojicom značajnih renesansnih filozofa Gemistosom Plethonom i Lodovicom Lazarellijem. Walker smatra kako je Ficino u Plethonovoj vrsti himničkog pjevanja te njegovoj teoriji o molitvi pronašao polaznu točku za vlastita orfička pjevanja. Ne postoje konačni dokazi kojima bi se mogli dokazati da Lazarellijeva magija proizlazi iz magije koju pronalazimo u Ficinovu djelu *De vita coelitus comparanda* kao i iz njegove teorije o duhu i glazbi.

Drugi dio knjige započinje uvodom u kojem Walker piše o nekoliko vrsta magije i magijske teorije. Tradicija neoplatoničke magije nakon Ficina sastojala se od prirodne, spiritualne magije iz *De vita coelitus comparanda* te demonske magije. Tako je »demonska magija, kombinirana sa srednjovjekovnom planetarnom magijom, vodila (...) do otvoreno demonske, opasno nepravovjerne magije Agrippe i Paracelzusa. Spiritualna magija težila je rastvoriti se u nešto drugo: u glazbu i poeziju, kao kod La Boderiea, u ortodokсно kršćanstvo, kao kod Giorgija, te u neortodokсно kršćanstvo, kao u Persija. Krajem šesnaestoga stoljeća te dvije struje tradicije sastale su se još jednom u planetnom govorništvu Paolinija te u magiji koju je prakticirao Campanella.« (str. 69)

Reakcijama na Ficinovu magiju u šesnaestom stoljeću, odnosno autorima koji su bili skloni astrologiji i magiji bavi se četvrto poglavlje

(str. 81–136). Početak poglavlja je posvećen četvorici magičara koji su povijesno međusobno povezani i koji su predstavnici jedne tradicije astrološke škole koja iako ima sličnosti s Ficinovom magijom, od nje se i razlikuje. Radi se o Trithemiusu, Agrippi, Paracelzusu te Gohoryju koji je pisao pod imenom Leo Suavius. Trithemius je autor djela *Steganographia*, koje je bilo objavljeno tek 1606. godine, međutim u rukopisnom obliku su ga čitali Gohory i Agrippa koji je autor djela *De occulta philosophia*. Gohory, koji je pisao o Fcinu i uspoređivao ga s Paracelzusom, napisao je komentar na Paracelzusovo djelo *De vita longa*. Pomponazzi, autor djela *De incantationibus*, čitao je Ficina te se njegove teorije u nekim stajalištima približavaju Ficinovima. U Giorgijevom djelu *De harmonia mundi totius* »(...) naći će se nešto vrlo slično teorijskom okviru na kojemu počiva Ficinova spiritualna magija, mada ne i magija sama« (str. 106) U Francuskoj je od sredine šesnaestoga stoljeća postojala tendencija stvaranja jedne vrste pjesme koja bi spojila djelotvornu glazbu s poezijom. Ostvarenje spomenutog zadatka bilo je zajedničko Ronsardu, Baifovoj Akademiji, Lefèvreu de la Borderieu te Pontusu de Tyardu. Njihov simbol je bio Orfej, a nesumnjivo je važnu ulogu za njih imao Ficino i njegovi stavovi o glazbi i poeziji. Fabio Paolini je 1589. objavio *Hebdomades*, djelo u kojem iznosi Ficinovu magiju kao i čitav korpus teorija kojih je Ficinova teorija bila dio. Na poticaj Paolinija s radom je 1587. godine započela Accademia degli Uranici, koja prestaje s djelovanjem 1593. kada Paolini postaje jednim od osnivača Seconda Accademia Veneziana. Zanimljiv je podatak da je Paolini bio veliki pobornik hrvatskog renesansnog filozofa Giulija Camilla, autora djela *Idea del Teatro*.

U petom poglavlju Walker se bavi onim misliteljima koji su osuđivali Ficinovu magiju (str. 137–174). Radi se o Gian-Francescu Picu, Johannu Wieru i Thomasu Erastusu, koji su osuđivali Ficinovu magiju na vjerskom planu, te Symphorienu Champieru, Lefèvreu d'Etaplesu, Jean Bodinu i Del Riju, koji su pripadali više liberalnim tradicijama. Za G. F. Pica i Wiera *prisca theologia* je »(...) tradicija lošeg praznovjerja iz kojega potječe srednjovjekovna i moderna magija« (str. 144). Tako G. F. Pico u svom djelu *De rerum praenotione* kritizira i magiju i astrologiju. Na njihov kritiku se nastavlja Erastus koji svoje glavne argumente protiv magije iznosi u djelu *Disputationes de medicina nova Philippi Paracelsi*. Bodin je držao da je sva magija demonska te je nije prihvaćao iz vlastitih religijskih uvjerenja, dok je Del Rio dao, Walkerovim riječima, »trezvenu kritiku Ficina«.

Šesto poglavlje je naslovljeno »Telezijanci Telesio – Donio – Persio – F. Bacon« (str. 177–189). Naime, Donio, Persio, F. Bacon i Campanella su bili sljedbenici Telesijeve filozofije. U Telesijevoj filozofiji važna je uloga duha zato što »(...) su njegovi učenici, sve ako su se u kojem drugom pogledu njihove filozofije značajno i razilazile od Telezijeve, zadržali duh kao glavni pojam u svojoj fiziologiji ili psihologiji (...)« (str. 179). Tako se kod Donia susrećemo s fiziologijom i psihologijom koja je zasnovana na telezijanskom duhu, a Persio u traktatu *Trattato dell'ingegno dell'huomo* povezuje telezijansku filozofiju s platoničkim temama. Francis Bacon u djelu *Historia vitae et mortis* tematizira načine kojima bi se mogao produžiti životni vijek i mladost putem ispravnog pristupa duhovima u čovjeku. On je, iako metodološki različito, jednako kao i Ficino pokušavao postići stabilno stanje duhova. Naime, F. Bacon nije bio sklon niti magijskim niti astrološkim postupcima.

Sedmo poglavlje (str. 191–221) Walker je posvetio Tommasu Campanelli, sljedbeniku Telesijeve filozofije, u čijoj filozofiji prevladava koncept duha koji je preuzeo od Telesija i Persija. U njegovim djelima pronalazimo revitaliziranje Ficinove magije u praktičnom smislu te čak i nadopunjavanje nekih Ficinovih teorija upućivanjem na vlastita djela prije svega na *De fato siderali* i *Medicinalia*. Kako bi obranio svoju astrološku magiju Campanella se pozivao na Alberta Velikog i Tomu

Akvinskog, što je vidljivo u njegovom djelu *Astrologica*. On je svoju pažnju posvetio i obranama dvjema bulama protiv astrologije – radi se o buli Siksta V i Urbana VIII, koje su objavljene na kraju njegove knjige *Atheismus triumphatus* u izdanju iz 1636. godine. U toj se istoj knjizi on bavi raznim poganskim religijama, među njima štovanje neba, Sunca i zvijezda. Zadnja tema kojom se Walker bavi u ovoj knjizi odnosi se na glazbu i tekst u Campanellinoj magiji. Glazba bi u njegovoj magiji trebala nekoga dovoditi u »duhovno« i fizičko stanje koje bi bilo pogodno za primanje nekog planetarnog utjecaja, a možda bi mogla i pročišćavati zrak. Walker zaključuje kako su »poput većine njegovih zamisli, Campanellini pogledi na glazbu originalni (...) i zanimljivi no, budući da im nedostaje bilo kakav empirijski temelj, oni su, u krajnjoj analizi, smiješni.« (str. 218) On je, kao i na primjer Bodin, bio pristalica »prirodne« teorije jezika, iako se njegova teorija temelji na pretpostavci da su riječi simboli koji oponašaju ili predstavljaju.

Ova knjiga predstavlja značajni doprinos razumijevanju i rasvjetljavanju filozofije renesanse i njene kompleksne tematike. Treba pohvaliti Zadruhu Eneagram koja je odlučila prevesti i objaviti upravo ovo djelo jednog od najznačajnijih istraživača filozofije renesanse.

Ivana Skuhala Karasman